

A Szabolcs megyei nyelvjárás XVI. századi történetéhez

Mindenféle nyelvtörténeti vizsgálatnak az a végső célja, hogy segítséget nyújtson a mai nyelvhasználati szokásaink kialakulásának megértéséhez. Ha tehát a mai szabolcsi nyelvjárás jelenségekre tekintünk, s tisztában akarunk lenni ezeknek a köznyelvi állapotban tapasztalható sajátosságokhoz való viszonyával, tájékozódni akarunk a más, szomszédos nyelvjárásokbeli megfelelésekhez való bonyolult összefüggéseikben, akkor vissza kell nyúlnunk a régió nyelvjárástörténetének régebbi évszázadaiba. A régi nyelvállapot föltárása azonban nem csupán a helyi nyelvjárás megértéséhez nyújt fogódzókat, hanem fényt vethet az általános magyar nyelvjárástörténet számos problémájára, az egyes jelenségek keletkezési göcainak megállapítására, terjedésük nyelvrendszeren belüli és földrajzi irányaira, intenzitására, a kiterjeszkedés és visszaszorulás okaira stb.

A Szabolcs megyei nyelvjárás múltja jórészt terra incognita a magyar nyelvjárástörténetben. Ennek megszüntetéséhez mindenekelőtt kiterjedt és a régi helyi írásbeliség mainál több műfajára odafigyelő forrásfeltárára van szükség; ezzel azonban ma még nem rendelkezünk. Az előttem levő források mennyisége nem kevés, földesúri panaszokra, jobbágyok vallatásaira, missilisekre, dézsmaeszedőknek szóló utasításokra stb. mint szövegemlékekre, valamint több tízezer XVI. századi személynévi és helynévi adatra támaszkodhatom, ez a forrás mennyiség az egészhez és elegendőhöz képest mégis csak töredék. Arra azonban mindenképpen alkalmas és megfelelő, hogy néhány, elsősorban magánhangzós sajátosságra rámutassunk a régió XVI. századi nyelvhasználatában.*

Az é terhére jelentkező északkeleti *i*-zés XVI. századi egykori erőteljes állapotáról elsősorban PAPP LÁSZLÓ kutatásai nyomán eddig is voltak ismereteink (vö. BENKŐ, NyjTört. 89–90). Az ő Szatmár megyéből, Csengerből és Komlód-

* Az adatokat tartalmazó forrásokat (más célú hasznosításra szánva) részben már közöltem. L. Szabolcs megye rovásadó-összeírása 1543-ban. *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis* 10/B. Történettudomány. Nyíregyháza, 1985. 103–14 (a továbbiakban az évszámmal utalok rá); Szabolcs megye a XVI. század közepén. *Szabolcs-szatmári Szemle* 1985. 4. sz. 72–106 (a továbbiakban: 1549); CSERMELY TIBOR–MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER, *Nyírbogdány. Tanulmányok a község történetéből*. Nyírbogdány, 1969 passim (= Nyb.). A többi XVI. századi szabolcsi dikális összeírás, a dézsmajegyzékek, valamint az utóbbiakhoz készült két terjedelmes szövegemlék (Szabolcs megye utasítása a kállói járás báránydézsmásának 1597-ből, illetőleg a megye gabonadézsmásainak 1598-ból) azonban még kiadásra vár. Rájuk is az évszámokkal hivatkozom.

ról közölt forrásaiban efféle adatokat találunk (MNy. LI, 496–8): hangsúlyos *i*-zés: 1567: *víghez, kipiben* 'képviseletében', *liuin* 'lévén', *rízt* (Csenger); 1579: *pinzt, pinzit, le tiuin* 'letévén' (sokszor), *nig* 'négy', *irette, Nagj Gyczen*, 'Nagygécen', *ezen kippe(n), mirth* 'miért', *Nippre, mikippen* (Komlód); hangsúlytalan *i*-zés második szótagban: 1567: *megh ertvín* 'megértvén', *tóruínnelis* 'törvénynél is', *liuin, fžűkfigire*, harmadik szótagban: *felefige, menediket, okokirt, tekintvin* stb. E példákból is megállapítható némi szabályszerűség, mégpedig az *i*-zés morfémafüggettsége a határozói igenév *-vén* képzőjében, a *-ség* főnévképzőben, az *-ért* határozóragban. E zártabbá válásos alakoktól elkülönítendő és nyilván más kronológiai rétegbe sorolandó az *-e* birtokos személyrag toldalékok előtti *é*-je helyén jelentkező *i* (illetőleg ekkor is valószínűleg *i*) szinte következetes használata (tehát a mai *fejít, keziben* típus előzményéről van szó): 1567: *rendiben, kipiben, erejvel* 'erejével', *leuelibol, Intifibol* 'intéséből', 1579: *pinzit, keziben, fžűkfigire* stb.

Az *i*-zés ugyanilyen állapotáról tanúskodnak a Szabolcs megyei adatok is. Erős fokú *i*-zés van néhány tömorféma első szótagjában: 1543: *Synyow falwa* (Sényő; a forrás érdekes sajátossága, hogy a legtöbb településnévhez odateszi a *falva* szót), 1549: *Synyew, Stephani syney, Ladislaus synej*, 1588 (dica): *fýnej, Žjnařj* (Szénási, többször), 1591 (Nyb.): *Kykas* (Kékkas hn.), 1597 (Nyb.): haznossal *Ilnem, igetefsel*, *ký igettette*, *megh igettette, igeteferth, Ipitet* (melléknévi igenév), *ipithetet* (melléknévi igenév), *kizitet* (melléknévi igenév), *ahozkipest*, 1607 (Nyb.): egy *nihanj* Nap (ma is *nihány* és *nehány*). A hangsúlytalan, illetőleg a toldalékokban való *i*-zésről pedig ezek a példák tanúskodnak: 1543: *Penislek, kynyzlo falwa* (Kenézlő), 1549: *Thwsyr* (Tuzsér), franciscus *perinj, paulus pernys*, 1597 (Nyb.): *Eztendeonkinth, vetvin* 'vetvén', *teōrvin, teōrvinie, teōrwinth, Bōntetifth*, 1607 (Nyb.): *Nap enizet* (napenyészet 'nyugat') stb., illetőleg 1597: *tifstihōz, kettei vel*, 1596 (Nyb.): *feoldith*, 1637 (Nyb.): *zanto feoldjjwel*. Az 1597–1598. évi utasításokban azonban sokkal több az *é*-ző ellenpélda.

A magyar nyelvjárástörténet egyik roppant érdekes rejtélye a mai szabolcszatmári nyelvjárásokban az *é*₂ fonéma sajátos *é*, illetőleg *iē* hangszín-variációjának keletkezése. A XVI. századi általános *i*-zéssel szemben ugyanis nyelvjárásunkban ma erős fokú *é*-zés (*iē*-zés) tapasztalható: *iēdess, kiēpp, kiēsz, kenyiēr* stb. Gondolhatnánk arra, hogy az általános zártabbá válási folyamatban e fonéma esetében egy fél vagy negyed fokon rekedt meg a változás, így őrizvén meg az *é*₁ és *é*₂ fonéma korábbi fonológiai különbségét. Ennek igazolására azonban ma még elégtelenek az adatok, noha az *é*₂ fonéma diftongusos megvalósítására már viszonylag korán, ugyancsak a XVI. század óta vannak szórványos példák: 1562: *azjērth*, 1568: *njēg* 'négy', 1543: *Nyemetth* csn., *Zelemyer, Bezdyed, Kyekcze, Kyercs* (helységnevek). Nem szabad azonban elvetni annak a lehetőségét sem, éppen vidékünknek az előbb bemutatott *i*-zése ismeretében, hogy itt az

i hangnak *iē* diftongusra bomlásáról van szó, noha e föltevés elfogadása esetében megmagyarázatlan lesz az egyéb eredetű hosszú *i-k* diftongálásának elmara-dása (pl. *víz, tíz, -ít > it* képző stb.). BENKŐ LORÁND megjegyzi, hogy az *i > iē* változás elfogadása esetén „felső nyelvallású magánhangzó állandósult diftongi-zációjára is lenne példa nyelvünkben” (NyjTört. 97). Érdeemes a dolgon tovább tépelődnünk, és a Felső-Tisza vidéki nyelvjárások magánhangzó-rendszerének egésze felől közelítenünk a problémához. A beregi szomszédos nyelvjárásokban ugyanis néhány évtizeddel ezelőtt és állítólag ma is megtörtént/megtörténik az *ó₂* és *ő₂* fonémák helyén álló más vidéki *ú, ű* hangok nyitódóféle kettőshangzó-ban való realizálása: *luo ~ loo, nyuol ~ nyool* ’nyúl fn.’, *kiü* stb. Ezekben az esetekben pedig alig van lehetőségünk annak föltevésére, hogy az előzményük valami fél vagy negyed fokkal zártabb *ó* vagy *ő* lenne.

Az utóbbi példák átvezetnek bennünket a zárt tendencia egyéb eseteihez. Az *ó > ú* és az *ő > ű* zártabbá válásra szórványos és morféma-hoz kötött jelentke-zése is van példa a XVI. században. Forrásainkban szinte következetesen *ű* az egyes számú 3. személyű névmás alakja: *w felolok, w hiwfegekett, w Fölfege, w magok, wk, wkett* stb. A mai *-bűll/-bűl, -tűll/-tűl, -rűl/-rűl* következetessége azon-ban akkor még csak a két utóbbi ragpárban fedezhető fel: 1556 (Nyb.): *Zonaky erdőrul, 1597: attul, biraktul, birajatul, embörtűl, jobbagioktul, kitűl, mindöntűl, soltefoktul, ßömelioktűl, twlök, varmegietűl, 1598: mindonoktul, birotul, azoktul, folgalattioktul, w hitoktul, 1588: fakmarjaktul, de -ból/-ből* van minden esetben: 1597: *baranbol, baranibol, dezma-bol, valtsagbol, hirtelensegbol, 1598: abbol, falubol, kibil*. Ugyanezt tapasztaljuk Szatmárban: 1567: *vramtul, atyámfiatul, gond vifelomtul* (csak egyszer: *ferencztól*), 1579: *errül, mindenekrül, de 1567: leveliből, Intifibol, zeretetbol, 1579: haznabol* (MNy. LI, 496–8).

Az ellentétes nyílt megfelelés a mai állapothoz hasonlóan csaknem 100%-os az *-uk/-ük, -juk/-jük, -unk/-ünk* toldalékpárokban, bármilyen funkciójuk is azok, vagyis az *u* helyén *o ~ a*, az *ü* helyén *ö ~ e* az általános: 1597: *felolok, hitoktul, tistokben, nekiok, fizetniok, tehetségek zorint, hiwfegekett, tisztfegek, velek, w kefedelmekkel, ezekben vegiek, magoknak, hazokhoz, zorgalmatofsagokkal, lovokatt, raitok, reajok, faratsagokirt, marhajoknak, regestomokban, kivanonk* stb., sőt egyszer, nyilván analógiásan: *tanokniak* ’tanúknak’. A nyílt forma hang-súlyos helyzetben meglehetősen ritka: ide tartozik a ’füre’ jelentésű petneházi *feore* adat, valamint Nagybakáról a *feőto* családnév, ha az etimológia áttetszősége alapján a *fűtő* értelmezést fogadjuk el. Az *ü*-vel szembeni *ö*-zés példája még a több faluban lejegyzett *eskött, megh eskeőttek* megfelelő magánhangzója, a *nevő, a pönköst, epeőletet, köldötte ~ költe, teőzet, minemő, bñtetifih* alak Nyírbogdányból (1597).

A magyar nyelvjárástörténet különösen izgalmas kérdései közé tartozik a la-biális *ö*-zés problémája, nevezetesen az, hogy egy- vagy többgócú, egy helyen

vagy több helyen egymástól függetlenül kialakult sajtáságról van-e szó. Mivel a XVI. században már tudunk az *ö*-zés erőteljes Debrecen környéki meglétéről, az tűnne magától értetődőnek, ha a déli nyelvjárástípusokból szállított sajtáságként számolhatnánk vele Szabolcs megyében is. Településtörténeti, népmozgalmi érvek azonban ezt egyelőre nem támasztják alá. Ma tehát meg kell elégednünk a sajtósság dokumentálásával, s az erőteljes terjedés, majd az ugyancsak erőteljes visszafejlődés, visszaszorulás okainak kibogozását a későbbi és nagy anyagot átölelő kutatásokra kell hagynunk. A sajtósságnak a tulajdonneves forrásokban alig van nyoma (l. mégis 1543: *Perkeod falwa, perkeody szn. teorek ~ theoreok* szn. 1549: *Bewken hn., Belthewk hn.*), a szöveges emlékek azonban nem hagynak kétséget a labiális *ö*-zés számottevő jelenlétéről Szabolcs megyében. A megyei előljárásság 1597–8-ban terjedelmes utasításokban foglalta össze a dézsma-szedők eljárásának szabályait. E dokumentumokban az *e* terhére jelentkező *ö*-zés néhány esetben töszó első és második szótagjában mutatkozik: *w Folfsege, w Fölfegenek, w Folfsegeje, zorint, folott, folotteb, nomos, igon, embor, emborrel, emborok, emboroknek, mindon, mindonkor, mindonon, tótt, letótt, bömeliektwl.* Már e szóalakok és mások is mutatják az *ö*-zés jóval erőteljesebb jelentkezését toldalékokban és előtt hangsúlytalan helyzetben: *remenlott, feletkozni, tiztofsegek, men(n)ion ell, emlekozzenek, legion, czielekodgienek, hitos, ne kenzoricziek, kilenczedott, meg jegiozszek, helion, tizedott, czielekedgiatok, vifellion, ezon, vegion, sieffon, ki mennion, czielekodgiek, engodelömmel, engedott, egietömbe(n), követközszek* stb. Ha hinni lehet a PAPP LÁSZLÓ közvetítette Szatmár megyei levelekben tapasztalható állapotnak, akkor azt kell mondanunk, hogy éppen vidékünkön húzódott az *ö*-zés kelet felé való elterjedésének határa, ugyanis bennük már csak néhány szóalakban mutatkozik meg a sajtósság, igen erős grammatikai kötöttséggel, mégpedig a *vesz* ige múlt idejű alakjaiban: *vot ~ vott ~ uott* (7x), *uotte* 'vette' *vottem* (2x), de ellenpélda: *vettwk* 'vettük', *ueheffen*, a *tesz* múlt idejében kétszer: *tottik* 'tették', *tóth* 'tett'.

Az *i*-vel szemben való labiális *ü*-zésre mindössze egyetlen biztos példa van: a *hit* morféma magánhangzója következetesen labiális az 1588-beli Faluk vallatása című dokumentumban: *hüti utan wallia* (11x). Lehetséges tehát, hogy ebben az esetben egyéni sajtósságról van szó, annál is inkább, mert — mint láttuk — a morféma korábban és később is következetesen *i*-ző: *hitos, hitok, w hitokrwł, w hiwfegekett* stb.

Végül még egy probléma. Nyelvjárásunk egyik legjellemzőbb hangszínbeli sajtósságaként tartjuk számon ma is az *ó₁*, *ő₁* és *é₁* fonémák záródó kettőshangzóban való megvalósulásait. Nyelvemlékeinkben azonban sem a XVI. században (mondjam így, hogy: még?), sem pedig később nincs nyoma az *ó₁*, *ő₁*, *é₁* kettőshangzók jelölésének, azaz nincs írásbeli bizonyítéka a beszédbeli létüknek. Azt pedig nem hihetjük, hogy ez a fontos és a régióban általánosnak, erős fokúnak tekinthető kiejtési jellegzetesség csak a legújabb korban keletkezett volna. Sok-

kal inkább a helyi nyelvjáráson nevelkedett megyei írástudóknak arról az akusztikai élményéről lehet szó, amely alig vagy nem érzékeli az *óy, öy, éi* diftongusok különbözősét vagy másságát a köznyelv és más nyelvjárások *ó, ő, é* monofongusaival szemben, s így e kettőshangzók jelölésére (értsd: jelöletlenségére) elegendőnek és megfelelőnek tartja az irodalmi normából ismert *ó, ő, é* betűk alkalmazását. Mintegy közvetett bizonyítékként említem meg, hogy a távoli Veszprém megyei nyelvjáráson nevelkedett LŐRINCZE LAJOS 1965-ben, az egri kiejtési konferencián, a kialakítandó köznyelvi kiejtési normáról beszélvén még abban is elfogadhatónak ítélte, a normába befogadhatónak tartotta az északkeleti nyelvjárások enyhén záródó diftongusait. Alig van tehát reményünk arra, hogy valaha is dokumentálni tudjuk e három fonéma diftongálása kialakulásának és térhódításának történetét.

MEZŐ ANDRÁS

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

10/10/10